

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Конспект лекції за темою
“Сутність і специфіка культури”

Для студентів
усіх спеціальностей
і форм навчання

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2012

УДК 130.2(073)
І-90

Рекомендовано до видання методичною радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 10 від 26.06.2012.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, протокол № 9 від 19.04.2012.

Укладач

І. П. Мозговий, доктор філософських наук, професор,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

Рецензенти:

В. М. Вандишев, доктор філософських наук, професор,
Сумський національний аграрний університет;

В. О. Цикін, доктор філософських наук, професор,
Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка

Відповідальний за випуск

А. О. Васюрина, кандидат філософських наук, доцент,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

Історія української культури [Текст] : конспект лекції за темою І-90 “Сутність і специфіка культури” / Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України” ; [уклад. І. П. Мозговий]. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2012. – 31 с.

Видання містить аналіз проблеми сутності, специфіки й структури феномена культури, закономірностей її розвитку, що складає зміст першої теми з дисципліни “Історія української культури”.

Призначене для студентів усіх спеціальностей і форм навчання.

УДК 130.2(073)

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	4
1. КАТЕГОРІЯ КУЛЬТУРИ В ІСТОРІЇ НАУКИ.....	5
2. ЗМІСТ І СУТНІСТЬ КУЛЬТУРИ.....	14
3. СТРУКТУРА, ФОРМИ, ТИПОЛОГІЯ І ФУНКЦІЇ КУЛЬТУРИ	19
4. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС, ЙОГО ЗАКОНОМІРНОСТІ.....	23
5. СПАДКОЄМНІСТЬ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ	25
6. ВИСНОВКИ	28
7. КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ.....	29
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	31

ВСТУП

Культура є складною системою буття. Культурні процеси і явища відрізняються складністю і багатоплановістю. Саме поняття “культура” об’єднує в собі науку (включно з технологією) і освіту, мистецтво (літературу та інші галузі), мораль, уклад життя, світогляд та ін. Культура вивчається комплексом гуманітарних наук, насамперед культурологією, етнографією, культурною антропологією, соціологією, психологією, історією. Кожна з них, а також дослідники в рамках цих наук виробили силу-силенну підходів і тлумачень феномена й поняття культури.

Тож і в нашій культурології минулих часів, особливо радянських, навряд чи можна знайти інше питання, яке б тлумачилося настільки неоднозначно і було б настільки заідеологізованим, як проблемне питання сутності культури і культурно-історичного процесу. Адже саме тут спостерігається переплетіння провідних догм компартійної лженауки, які взагалі не мають об’єктивного змісту. Проте в минулому вони покликані були забезпечувати ідейне декларування “переваг” соціалістичного способу життя над буржуазним, “гнилість” останнього, що так блискуче спростував сам хід історії.

Необхідність виходу посткомуністичних суспільств зі стану духовної кризи вимагає, зокрема, усунення ідеологічних штампів з метою серйозного вивчення даної проблеми. Без цього не можна успішно освоїти дисципліну “Історія української культури”, тим більше, що в наявних джерелах розробленість цієї теми ще далека від потреб часу.

У процесі вивчення теми студент повинен навчитися визначати поняття культури, усвідомити сутність феномена культури, з’ясувати його функції, структуру, місце в житті суспільства тощо.

1. КАТЕГОРІЯ КУЛЬТУРИ В ІСТОРІЇ НАУКИ

Категорія “культура” є основною в курсі “Історія української культури”. Важко назвати інше поняття, яке б мало так багато смислових відтінків і де б так недостатньо була вирішена проблема його визначення, як поняття “культура”. Подібна ситуація зумовлена рядом обставин, котрі можна об’єднати в дві групи:

- 1) динаміка становлення і розвитку поглядів на явище культури у філософії і культурології;
- 2) складність змісту культури як особливого феномена життя і діяльності людей.

Крім того, в системі понять гуманітарних знань ще остаточно не вирішена проблема обґрунтування більш загального поняття, яке б стало відправним пунктом у визначенні культури. Не випадково, підкреслюючи існуючий на Заході різнобій у трактуванні категорії “культура”, американські культурологи К. Клакхон (1905–1960) і А. Л. Кребер (1876–1960) у 1952 р. вказували на наявність не менше 180 її визначень. У 1964 р. кількість зібраних ними дефініцій культури досягла вже 257. Приблизно стільки ж визначень нараховує також дослідник В. Чурбанов¹. Багато вчених погоджуються, що сьогодні цю кількість слід подвоїти. Отже, ми маємо понад 500 визначень категорії “культура”. Тому, щоб вирішити проблему визначення, спочатку слід проаналізувати історію становлення поглядів на категорію “культура”, що дозволить виділити панівні тенденції в цій сфері.

Культура є історичною категорією. Вона змінює свій зміст і обсяг разом із зміною суб’єкта, соціального простору і часу, векторів загальнодуховного руху людства.

Перші спроби розібратися у феномені культури простежуються вже на світанку людської цивілізації. Так, у давньоіндійському етичному кодексі “Бхагавадгіта” (VI ст. до н.е.), що є складовою частиною 6-ї книги епосу “Махабхарата”, вживається близьке до культури поняття “*дхарма*” (закон, порядок, обов’язок, справедливість), а в давньокитайського мислителя Конфуція (551–479) – слово “*жень*” (гуманність, любов до людини). Стародавні греки для протиставлення еллінів “некультурним” варварам користувалися терміном “*пайдейє*” (вихованість).

Слово “*культура*” (лат. culture) вперше вживає римський учений М. П. Катон (Старший) (234–149) у роботі “*De agri cultura*” (“Про сільське господарство” – дослівно “культура землеробства”) (II ст. до н.е.). Вважається, що термін походить від іншого латинського слова “*colere*” (обробіток, покращення, турбота). Спочатку він означав працю землероба, цілеспрямований вплив людини на природу.

Однак поступово це поняття переноситься на інші сфери людської діяльності, зокрема, на процес виховання і навчання. Так, у трактаті М. Т. Ціцерона (106–43) “Тускуланські бесіди” (45 до н.е.) зустрічається вислів “Cultura animi autem philosophic est” (“Але культура душі є філософія”). Людина, на думку знаменитого оратора Античності, повинна плекати дух, розум так же дбайливо, як селянин плекає землю.

У пізньоримську добу поряд з терміном “культура” зародилось і в Середні віки поширилось інше поняття – “civilis” (громадянський, державний), що означало міський спосіб соціального життя і було близьким до поняття “цивілізація”, яке виникло значно пізніше – у XVIII ст. Слово “культура” тепер асоціюється з ознаками особистої досконалості і вживається як синонім освіченості, вихованості людини. Саме в такому значенні воно потім увійшло до всіх європейських, у тому числі слов’янських мов.

За часів Відродження під досконалістю культури розуміли відповідність людини гуманістичному ідеалу, а в XVIII ст. – ідеалу просвітителів. При цьому досить довго термін вживався лише в словосполученнях, які означали функцію чогось (“культура поведінки”, “культура мови”, “наукова культура” тощо). І лише з II пол. XVIII ст. слово “культура” набуває статусу самостійного наукового поняття.

Це сталося саме в Нові часи, коли на основі духовних надбань відбулися глибокі зміни у ставленні людини до природи і соціального оточення. Людство починає усвідомлювати себе як силу, здатну протистояти “натурі” (природі), а “культурна” людина наділяється якостями, котрі суттєво відрізняли її від “природної” людини минулого. Виникає потреба в понятті, яке б фіксувало новий “штучний”, “неприродний” стан суспільства і людини. Тому слово “культура” тепер вживається в прямій опозиції до слова “натура” (природа)².

Дослідники ототожнювали культуру з духовною творчістю, а остання пов’язувалася не з тяжкою фізичною працею матеріальних виробників, а зі свободою діяльності. Тому практично в усіх концепціях категорія “культура” відображала виключно духовну сферу, яка протистоїть сфері матеріального буття.

Винесенню матеріальної діяльності за рамки справжньої культури сприяло також усвідомлення діячами Відродження і Просвітництва ролі розуму, знань та освіти в історії людства. Так, на думку просвітителів, категорії “культурність”, “цивілізованість” нації чи країни на противагу “некультурності”, “дикості”, “варварству” полягають в “розумності” їх громадських порядків та політичних закладів і вимірюються сукупністю досягнень в галузі науки і мистецтва. Тому мета культури – зробити всіх людей щасливими, здатними жити відповідно до потреб і запитів своєї “натуральної природи” (евдемонічна концепція).

Теоретичне осмислення суперечностей нової цивілізації змушує філософів і культурологів шукати й інші підходи до пояснення культури. Раніше, ніж в інших країнах, слово “культура” набуває поширення в Німеччині. На думку І. Г. Гердера (1744–1803) і романтиків, культуру слід ототожнювати зі здатністю розуму до освоєння світу і одночасно – з етапами розвитку людства. Зокрема, Ф. Шіллер (1759–1805) пов’язує її з мистецтвом, художньою діяльністю, завдання якої має полягати в розвитку і гармонійному примиренні чуттєвого і розумового, задоволення і обов’язку, фізичної і моральної природи людини. А І. Кант (1724–1804) узгоджує основи культури зі сферою моралі, завдяки якій людина отримує можливість діяти вільно, в ім’я мети, яку вона ставить перед собою згідно з вимогами морального обов’язку.

Суперечності між просвітительським і романтичним поясненнями культури прагнув усунути Г. В. Ф. Гегель (1770–1831). Він визначав сутність культури не гармонією людини і природи, не суб’єктивними фантазіями геніїв, а наближенням індивіда до світового Цілого, що поєднує природу і суспільну історію. Оскільки ця спільність є породженням світового духу, процес прилучення до нього можливий лише у формі філософсько-теоретичної свідомості, тобто через абстрактне мислення.

Особливо широко термін “культура” вживався в ХІХ ст., в період піднесення духовності буржуазної доби, знаходячи висвітлення в працях істориків, етнографів, археологів. З’явилася навіть дисципліна “Історія культури”. В Росії зміст поняття передавався словами “освіченість”, “гуманність”, “просвітництво”, “розумність”, “вихованість”. Наприклад, О. С. Пушкін (1799–1837) пише: “Повага до минулого – ось риса, яка відрізняє освіченість від дикунства”. Або: “Європейське Просвітництво причалило до берегів Неви”. І все ж, незважаючи на відмінність підходів, дослідники культури до середини ХІХ ст. чи не одноставно пов’язували її явища з духовністю, злетом людського духу.

Інше тлумачення дають теоретики комунізму К. Маркс (1818–1883) і Ф. Енгельс (1820–1895). Перш за все вони оголосили всі попередні концепції культури “однобокими” і “неповними”, оскільки ті, мовляв, обмежували історію культури розумовою, духовною діяльністю, поза рамками якої залишалось матеріальне виробництво – “основа культурного прогресу”.

Маркс і Енгельс вимагали розширення сфери культури за межі “виробництва свідомості”, аби вона включала і “виробництво всього життя”, насамперед матеріального, причому як “визначального”. Теза про зумовленість духовних факторів матеріальними невідворотно витікала з вульгарного варіанта матеріалістичного розуміння історії. Тому

культура в марксистській соціології охоплює всю сферу суспільної діяльності людей (духовні і матеріальні форми). І все ж не може не дивувати таке марксистське визначення: “Культура – міра людяності в людині”. Саме з приводу подібних тавтологій Б. Паскаль (1623–1662) свого часу зауважував: “Є люди, які доходять до такого абсурду, що слово пояснюють тим же словом. Я знаю людей, які визначають світло таким чином: світло – це світловий рух тіл, що світяться”.

В. І. Ленін (1870–1924) як послідовник Маркса в Росії нічого принципово нового у визначення культури не вніс, хоча остаточно заплутав питання ідеями про “класовий характер” культури та про “дві культури в антагоністичному суспільстві”, про “партійний підхід” до принципу спадкоємності, про здійснення так званої “культурної революції”, покликаної “укорінити” матеріалістичну свідомість у маси трудящих тощо.

Для марксистського підходу до культури характерний насамперед утилітаризм, оскільки сама культура розглядається лише як засіб вирішення політико-ідеологічних завдань творців учення про “диктатуру пролетаріату”. При цьому втрачається творча індивідуальна основа культурного процесу, а її місце займає сіра маса виробників. Ідеологізація культури вихолощує в ній дійсно важливі загальнолюдські цінності.

Спрощеність і схематизм подібної моделі цілком очевидні, оскільки все різноманіття духовного життя виводиться лише з матеріальної основи. На цьому шляху можна дійти до неймовірного висновку, за яким слідує таке: чим більшим обсягом матеріальних благ володіє суспільство, тим воно духовно багатше. До того ж, якщо виходити з розуміння культури як єдності матеріальних і духовних факторів та дотримуватись класового принципу, слід “розділити” також виробництво, машини, знаряддя праці (вила, лопати, граблі!), оголошуючи одні з них “капіталістичними”, інші – “соціалістичними”.

Ось чому подібна концепція не могла бути сприйнята серйозними дослідниками на Заході. У ХХ ст. термін “культура” органічно увійшов до категоріального апарату гуманітарних наук, де він відіграє таку ж роль, як поняття “речовина” – в хімії, “сила” – у фізиці, “організм” – у біології. Сучасна західна культурологія характеризується багатоаспектністю підходів до трактування феномену культури, серед яких Л. Є. Кертман (1917–1987) виділяв три основних: антропологічний, соціологічний, філософський.

Представники культурної *антропології*, виходячи з гуманістичної рівноцінності культур і відкидаючи всяку біологізацію, фактично ототожнюють культуру з багатогранним буттям суспільства. Культура визначається: як “спосіб життя, якого дотримується спільнота

чи плем'я” (американський антрополог К. Уіслер); як “загальний спосіб життя, специфічний спосіб адаптації (приспосовування) людини до її природного оточення і економічних потреб” (культуролог К. Г. Доусон); як “спосіб існування людини, подібно до того, як життя – спосіб існування протоплазми” (Німецький філософський словник). Проте подібні тлумачення не дають можливості простежити історію світової культури через її сходження від нижчого етапу до вищого і стирають межі між поняттями “культура”, “спосіб життя”, “громадське життя” тощо.

Для *соціологічного* підходу, навпаки, характерне ототожнення культури з певним аспектом життя соціального організму. Визначення культури тут виступає як перерахування різних її компонентів, серед яких виділяються, наприклад, “винаходи, речі, технічні процеси, ідеї, звичаї і цінності, що успадковуються” (Б. К. Маліновський), або “мова, вірування, естетичні смаки, знання, професійна майстерність і різні звичаї” (британський етнограф і культуролог А. Р. Радкліфф-Браун, 1881–1955). Перехід від антропологічного типу визначень до соціологічного є певним кроком уперед, оскільки він дозволив усвідомити, що культура охоплює не все життя, а лише його певні сторони.

Третій, *філософський*, підхід полягає в такому високому рівні абстракції, при якому культура постає “не як синонім суспільства в цілому і не як певна частина чи сторона суспільного розвитку, а як явище, що виділяється з процесу лише аналітично”³. При цьому вона тлумачиться як “зміст” чи “вираження” суспільства. Наприклад: “Культура є відносно постійним нематеріальним змістом, який передається в суспільстві за допомогою процесу сакралізації” (американський економіст Г. С. Беккер, нар. 1930); “Культура – це символічне вираження, яке корениться в підсвідомому і вноситься в суспільну свідомість, де воно зберігається і залишається в історії” (Д. Раджін).

Вищезгадані дослідники А. Кребер і К. Клакхон розрізняють 6 типів визначень культури:⁴

а) *описовий*. До цього типу віднесені класичні етнологічні визначення, найвідомішим з яких є визначення Е. Б. Тайлора (1832–1917): “Культура, або цивілізація, являє собою складне ціле, що включає в себе знання, вірування, мистецтво, моральність, право, звичаї, вміння та навички, набуті людьми як членами суспільства”. Характерним є трактування понять “культура” і “цивілізація” як синонімічних. Інші дослідники, що вивчали культуру, особливо археологи, етнографи та культурні антропологи, посилались на це визначення культури або модифікували його. Наприклад, американський антрополог Рут Бенедикт (1887–1948) визначала культуру як “складне ціле, що включає навички, набуті людиною як членом суспільства”.

До цього типу також віднесено визначення британського антрополога польського походження Броніслава Маліновського (1884–1942): “Культура є інтегральною цілісністю, що складається з інструментів і товарів споживання, творчих принципів різних соціальних груп, людських ідей і навичок, вірувань і звичаїв”;

б) *історичний*. Визначення, включені до цієї категорії, спираються на фактор традиції як механізму передачі культурної спадщини. Цей тип добре ілюструє визначення Стефана Чарновського: “Культура є колективним благом і колективним доробком, продуктом творчих і перетворювальних зусиль незліченних поколінь. ...Культурою є сукупність елементів суспільного доробку, спільних для ряду груп і завдяки своїй об’єктивності здатних поширюватися у просторі”;

в) *нормативний*. Нормативні визначення акцентують підпорядкування людей нормам, цінностям і моделям поведінки. Цьому типу культури відповідає визначення американських дослідників Альфреда Кребера і Толкотта Парсонса (1802–1979): “Культура – це передані і створені сутності і моделі цінностей, ідей та інших символічно значимих систем, які є чинниками, що формують людську поведінку, а також продукти такої поведінки”.

У цьому дусі визначає культуру також Ральф Лінтон (1893–1953): “Сукупність засвоєних форм поведінки і її результатів, елементи яких є загальними і передаваними між членами даного суспільства”;

г) *психологічний*. Психологічні визначення акцентують увагу на психічних механізмах формування культури, зокрема на навчанні і наслідуванні при засвоєнні культури. Визначення цього типу сформулювали:

- польський соціолог Станіслав Оссовський (1897–1963): “Культура є певною сукупністю психічних установ, що передаються в рамках даної спільноти через суспільні контакти і є залежними від системи міжлюдських стосунків”;
- Г. Рогайм: “Під культурою ми будемо мати на увазі сукупність усіх сублімацій, усіх підстановок або результуючих реакцій, зрештою все в суспільстві, що пригнічує імпульси або створює можливість їх спотвореної реалізації”;

д) *структурний*. Включені у цю групу визначення акцентують увагу на структурі тієї чи іншої конкретної культури і відповідно на її засадничих елементах та їх внутрішніх зв’язках. При цьому вирізняють чотири групи категорій культури:

- матеріально-технічні;
- суспільні;
- ідеологічні;
- психічні (почуття і відносини);

е) *генетичний*. Зібрані до цієї групи визначення акцентують увагу на походженні культури. Російсько-американський соціолог П. О. Сорокін (1889–1968) зазначав: “У найширшому сенсі слово “культура” означає сукупність усього, що створене або модифіковане свідомою або несвідомою діяльністю двох чи більше індивідів, які взаємодіють один з одним або впливають на поведінку один одного”. Чи не найлаконічніше визначення культури дав німецький філософ з Риги В. А. Оствальд (1853–1932): “Те, що відрізняє людину від тварин, ми називаємо культурою”.

Поряд з конструктивними підходами в західній культурології зустрічаються і руссоїстські (в стилі Руссо – І. М.) традиції критики культури, які іноді доводяться до повного заперечення останньої, до “природної антикультурності” людини технічної цивілізації чи до теорії контркультури. Проте такі підходи все ж не складають реальної альтернативи панівним тенденціям західної культурології.

Щодо *радянської* “культурології”, то її представники, перебуваючи на позиціях марксистської методології, виявилися здатними лише до таких описових визначень: культура – це “сукупність усіх досягнень в розвитку матеріального і духовного життя суспільства”⁵. У кращому разі культурою вважалося “як матеріальне, так і духовне виробництво, що свідчить про ступені прояву в них сутнісних сил людини”⁶. Якщо в останні десятиріччя і відбувалися “дискусії” з даного питання, то вони мали схоластичний характер, а аргументації авторів відрізнялися лише старанним використанням цитат із творів “класиків”.

Першим кроком на шляху до перегляду ортодоксального формулювання була думка, що визначення культури як “сукупності” не дає можливості звести досліджувані об’єкти до внутрішньої єдності. Визначаючи основу такої єдності, Е. С. Маркарян (1929–2011) підкреслював, що культура – це “надбіологічно вироблена людиною система”⁷. Але визначення такого плану фактично вводить до змісту культури будь-яке суспільне явище, оскільки соціальна форма руху матерії і є надбіологічною.

Дещо пізніше набув поширення *недіяльний* підхід до культури. Провідним для нього стало уявлення про культуру як про сукупний результат людської діяльності, проте часто не лише творчої, а й усіх видів репродуктивної (відтворюючої) діяльності. Однак діяльність і культура не є поняттями, що взаємозамінюються, із факту діяльності ще потрібно вивести факт культури.

Лише недавно висунута концепція, в якій досить обережно робилася спроба прив’язати поняття культури до духовного життя суспільства.

Обґрунтовуючи “духовність” категорії, М. С. Злобін (нар. 1930) приходять до висновку про те, що “вичленування матеріальної культури як особливого елемента системи культури є не виправданим”⁸.

“Невиправданість” пояснюється лише тим, що при аналізі культури про її “матеріальну” сферу фактично нічого сказати. І не випадково, визначаючи буття “матеріальної культури”, дослідники у більшості випадків зупиняються на терміні “духовна культура”, який потім вживається як синонім культури взагалі. Звідси автор робить висновок про те, що “так звана матеріальна культура тільки тому і є культурою, що вона водночас духовна”⁹. Інакше кажучи, матеріальне виробництво знову належить до культури, але тепер воно “одухотворюється”.

Тривалий час із опозиційних тлумачень категорії “культура” чи не єдиною оригінальною залишається *релігійна* концепція відомого вченого, філософа і православного богослова П. О. Флоренського (1882–1943) про культ чи культову практику (обряд) як основу культури. Пов’язуючи культуру з культом, тобто “повагою”, “вшануванням”, “обожнюванням”, він надавав священного змісту тим чи іншим її явищам. До того ж П. Флоренський акцентував увагу на етимологічній схожості латинських слів “cultura” (культура) і “cultus” (культ), виводячи перше з другого і розглядаючи культ як зосереджувальне місце культури.

Мистецтво, на його думку, народилося як культове, наука і філософія є спробами обґрунтування релігійного погляду на світ, а мораль і право завжди базувалися на релігійних заповідях. “Cultura”, – вважав П. Флоренський, – те, що від культу присно відлущується, – немовби проростання культу, паростки його, бокові стебла його. Святині – це первісна творчість людини; культурні цінності – це похідні культу, немовби лушпиння культу, яке відлущується”¹⁰.

Відзначений зв’язок, безперечно, існує, проте дана концепція вихоплює з органічної єдності і абсолютизує один з її елементів, недооцінює світську культуру і не враховує особливостей нерозчленованого міфологічного світогляду, за умов якого і виникла культура.

Все вищенаведене дозволяє зробити висновок про те, що хоча інтуїтивно-смысловий об’єм поняття культури є зрозумілим, універсальне визначення терміна, яке б стало загальноприйнятим, навряд чи можливе. Наявні ж визначення кожний раз формулюються залежно від конкретних цілей дослідження певного автора. При аналізі культури необхідно враховувати, що вона є не лише сукупністю певних цінностей, але й:

- а) процесом пізнання і творчого освоєння світу;
- б) процесом, що постійно розгортається;
- в) діяльністю з духовного збагачення людей;
- г) єдиним органічним комплексом у тісній взаємодії його компонентів.

Інакше кажучи, культура є процесом свідомого осмислення дійсності, об'єктивацією результатів цього процесу в творчій діяльності, а також сукупністю результатів останньої, що обумовлюють безперервний всебічний розвиток і задоволення духовних потреб особистості.

Спираючись на досвід визначення художньої культури петербурзькими вченими¹¹, автор пропонує таке лаконічне визначення явища в цілому: **“Культура – це процес, сукупний спосіб і продукт духовної діяльності людей”**. Здається, що в ньому відображені основні характерні риси культури.

2. ЗМІСТ І СУТНІСТЬ КУЛЬТУРИ

Визначившись із категорією культури, необхідно з'ясувати її об'єм і сутність, тобто внутрішній зміст предмета дослідження, вираження в єдності всіх форм його буття. Хоча попередньо слід зупинитися на зовнішньому вияві його існування, тобто на явищі культури.

Дослідники розрізняють розуміння культури на буденному і теоретичному рівнях суспільної свідомості. У повсякденній мові побутує переважно оціночне сприйняття феномена культури. Коли говорять про культуру, то хочуть дати її виявам загальну оцінку, похвалити їх (“культура розуму”, “культура почуття”, “культура поведінки”, “культура побуту” тощо). При цьому як вияви культури особливо високо оцінюються “надійність”, “акуратність”, “доцільність”, “вправність” та ін. У буденній свідомості культура асоціюється також із міським стилем життя, освіченістю, духовними інтересами та досягненнями, найчастіше з мистецтвом, рідше – з наукою, філософією.

Іноді відзначається зв'язок культури з культом або її сфера обмежується спеціальними закладами культури – театрами, кінотеатрами, бібліотеками, храмами тощо. При цьому наука часто виводиться за межі культури. Проте розуміння культури на рівні буденної свідомості означає її сприйняття лише як явища, тобто зовнішнього вияву форм існування культури, тоді як її сутність залишається в тіні.

При знайомстві з аналізом культури на теоретичному рівні ми іноді зустрічаємося з її поділом на матеріальну і духовну сфери відповідно до двох основних видів виробництва – матеріального і духовного. “Матеріальна культура” при цьому охоплює всю сферу матеріальної діяльності і її результати (знаряддя праці, житла, предмети повсякденного вжитку, одяг, засоби транспорту і зв'язку та ін.). Духовна культура охоплює сферу свідомості, духовне виробництво, культурну спадщину.

Радянська культурологія виділяла в сфері матеріальної культури насамперед процес матеріального виробництва та його результати, а не результати об'єктивації духовних явищ (храм, картина, театр тощо), тобто те, що служить задоволенню матеріальних, біологічних (на відміну від духовних) потреб. У цьому плані згідно з “матеріалістичним розумінням історії”, а воно було необхідне для конструювання теорії “соціалістичної революції”, обґрунтовувалася єдність матеріальної і духовної культури. Тому закономірно, що саме матеріальним основам була відведена вирішальна роль у розвитку культури.

Все це свідчить про те, що численні підходи до розуміння культури, залежно від сфери, яку вони охоплюють, можна розділити на дві групи: “вузьке” тлумачення культури і “розширене” тлумачення культури.

1. *“Вузьке” тлумачення* зводить культуру лише до духовного буття суспільства.
2. *“Розширене” тлумачення* визначає культуру як сукупність матеріальних і духовних цінностей. При такому підході культура трактується як усе, створене людиною (*“друга природа”*), плюс процес творення, якщо до культури додається *“діяльність”*, тобто процес творення матеріальних і духовних цінностей.

Автор даної праці є прибічником першого, духовного тлумачення, вважаючи його основою процес духовної діяльності особистості і розглядаючи при цьому друге тлумачення як вияв догматизму в науці, характерний насамперед для марксистської методології. Немає ніяких переконливих підстав поєднувати з духовною сферою те, що поєднати неможливо, тобто сферу матеріального виробництва, економіку, так звану матеріальну культуру. Адже тоді доведеться шукати загальні закономірності розвитку, наприклад, для вугільної промисловості й театрального мистецтва. Розширене тлумачення культури є лише спробою *“окультурення некультурного”* і має політичне забарвлення.

Проте і духовні явища, мабуть, не слід повністю відносити до культури. Якщо культура – *“це все те, що людина створила власним розумом, а не отримала від природи”*¹², то звідки береться те, що культуру нищить, наприклад, ядерна зброя, війни, геноцид? Якщо культура є насамперед цінністю, із неї слід виключити такі явища, як злочинність, наркоманія, катування, рабська праця, ідеологічне одурманення мільйонів людей. Це – вияви виродження культури в антикультуру. А чи завжди виявом духовного прогресу, а значить явищем культури, є атомна енергетика, генна інженерія, космічні дослідження? Питання досить дискусійне. Тому важливо зрозуміти, що в людській діяльності створює культуру, а що – ні.

Все, що є в навколишній дійсності, поділяється на природне і штучне. Природа існує незалежно від нашої свідомості, об’єднує все те, що ми знаходимо даним, що набуло значення поза діяльністю людини. Штучне ж об’єднує все те, що створене, використовується і вдосконалюється людиною. Предмет штучного світу відрізняється від *“предмета”* природи, тому що він існує в тій формі, яка була йому надана в процесі виготовлення людиною. У предметах штучного світу втілюються зусилля, досвід, знання, уявлення багатьох поколінь людей.

Серед явищ штучного світу розрізняють сфери, пов’язані з матеріальним і *“духовним”* виробництвом та із задоволенням відповідного типу потреб. Якщо перше (матеріальне) перебуває у єдності з природою, то друге (духовне) значно віддалене від неї. Якщо матеріальне виробництво спрямоване на забезпечення життєдіяльності організму, задоволення насамперед його біологічних потреб, то духовна діяльність

забезпечує те, що “понад потребу” (елементарну, біологічну), тобто лише вона створює культуру, сама є культурою. Інакше кажучи, культура має бути обмежена тією сферою, яка в радянській культурології називається “духовною культурою”, та результатами об’єктивації духовних явищ, тоді як матеріальне виробництво не є культурою. Це “сходження” знизу вгору можна подати таким чином:

- культура
- матеріальне виробництво
- природа.

Кожний ступінь цієї ієрархії має власну природу і призначення, їх не можна ототожнювати чи створювати між ними прірву. Природа через матеріальне виробництво трансформується в засоби забезпечення життєдіяльності людей, хоча лише культурна людина підноситься над ідеєю “оволодіння природою” до ідеї співробітництва з нею. Матеріальне виробництво було “предтечею” культури, створювало передумови для її становлення. Водночас рівень матеріального виробництва зумовлюється станом духовності суспільства, його інтелектуальною зрілістю.

Культура як духовне явище – це не просто вміння, а вміння вищі, не просто знання, а знання глибші, не просто уявлення, а уявлення багатші. Саме в культурі фіксується відмінність духовної діяльності від біологічної та матеріальної форм життя. Про “матеріальну культуру” можна говорити лише умовно, характеризуючи, наприклад, археологічні та етнографічні “культури” чи ставлення до чогось.

Культурі властиві такі риси:

- а) *ідеалізація* – прагнення до глибокого осягнення дійсності, безмежність злету людського духу, його “нематеріальність” по відношенню до потреб;
- б) *демократизм, гуманізм*. Там, де стверджується тиранія, там спостерігається занепад культури;
- в) *творчий, а не репродуктивний характер*. Саме творчість є способом розвитку культури;
- г) *індивідуальний, а не масовий (“конвеєрний”) характер*. Індивід – основний суб’єкт культури. Всі пам’ятники культури створені обдарованими, талановитими людьми, геніями, а не “народними масами”. Навіть фольклор є результатом творчості індивідів. Народними стали, наприклад, пісні на твори Т. Г. Шевченка. Хоча нерідко ми не знаємо імен творців. Навіть наступний творчий внесок у фольклор кожного індивіда все ж не надає йому масового характеру;
- д) *динамізм* – перебування в процесі збагачення, освоєння, подальшого вдосконалення;

е) *загальнолюдський зміст*. Загальнолюдські цінності – вищий вияв культури. Вони завжди значимі, хоча й відіграють різну роль на окремих етапах розвитку людської цивілізації.

Культура у певних відношеннях зближується з такими поняттями, як “цивілізація” і “цінність”, проте їх не можна ототожнювати.

Цивілізація – це ступінь оволодіння людиною силами природи, синонім матеріального виробництва (“матеріальної культури”) на певній стадії його розвитку, пов’язаний з існуванням писемності, держави тощо. У вузькому значенні – це перетворений людиною зовнішній світ матеріальних об’єктів. Подібне розуміння дало підстави американському досліднику Л.-Г. Моргану (1818–1881) класифікувати періоди розвитку людства на “дикість”, “варварство”, “цивілізацію”.

Цінність – це нормативний, оціночний бік певного об’єкта чи явища суспільної свідомості (позитивне, негативне). Ціннісне ставлення до явищ культури пов’язане з духовним аспектом людського існування. Воно відображає накопичений історичний досвід і дає можливість створювати в суспільстві систему критеріїв, норм, еталонів, що допомагають особистості орієнтуватися в соціальному середовищі, регулюють її мотивацію. Основою для використання тієї чи іншої мірки є суспільний досвід людства. Тому і зміст поняття “цінність” детермінується історичним розвитком суспільства, а сама аксіологія не може абстрагуватися від культурно-історичного контексту.

Оскільки історичні процеси пов’язані зі змінами в різних сферах людського життя, їх часові масштаби не співпадають із масштабами соціально-економічних, політичних та інших змін. Так, естетичні цінності Античності зберегли своє значення і після загибелі цивілізації, що їх породила. Відома тривалість впливу гуманістичних і демократичних ідеалів європейського Просвітництва, витоки яких беруть початок в античній і елліністичній культурах.

Предмет чи процес можуть бути цінністю для однієї людини чи соціальної групи, але не бути цінністю для інших. Так виникає одна з проблем ціннісного ставлення, оскільки основа оцінки не завжди буває явною. Використовуючи цю особливість ціннісного ставлення, можна легко містифікувати уявлення про природу оцінки. Проте ознакою зрілості особистості, показником міри її соціальності, є лише розвинуті ціннісні орієнтації.

Культура – це основний елемент духовного життя суспільства. До неї належать самі твори, сфери і види духовної творчості, спосіб діяльності в галузі “духовного виробництва”, процес створення багатств і цінностей, їх пізнання, сприймання, засвоєння, оцінка, споживання і поширення, а також конкретно-історичне функціонування творів культури, їх вплив на свідомість окремих людей і на суспільну свідомість епохи і як результат – на всю соціальну практику.

Зміст культури, її специфіка на певних етапах розвитку зумовлюються характером світогляду епохи.

Світогляд – це узагальнені уявлення про світ, природу і суспільство в їх єдності, про людину і її місце в світі, смисл буття, тобто все, що визначає соціально-політичну, філософську, релігійну, моральну, естетичну, науково-теоретичну орієнтацію людини. Світогляд, сформований під впливом соціального життя, відображає не всі погляди і уявлення про навколишній світ, а є лише їх крайнім узагальненням.

Світогляд виступає як духовний наставник, путівник людини, надійна основа для розумного перетворення світу, для духовної діяльності в цілому. Це свого роду духовна призма, через яку сприймається і переживається все навколишнє. Ядром світогляду виступає філософська чи релігійна свідомість.

Отже, предметне багатство культури є лише зовнішньою формою існування культури. Самі речі та явища культури тільки відображають ступінь інтелектуального, морального, естетичного розвитку їх творців, світогляд епохи як спосіб духовно-практичного освоєння світу. Тобто культура – це насамперед внутрішнє надбання самої людини, стан її духовного розвитку, специфічний спосіб самореалізації особистості, сутнісна властивість людини чи сутність людської природи.

Водночас дійсним змістом культури є розвиток самої людини, її творчих сил, потреб, здібностей, умінь та ін. Саме розвиток людини в процесі її власної діяльності – це і є *сутність культури*, особлива форма існування останньої. Саме тому еволюція культури співпадає з розвитком людської особистості.

Культура – це ніби вищий прошарок життя на Землі, який виник і розвивається разом з людиною, причому його цементуючою силою виступають гуманістичні і духовні цінності, потяг до яких підносить людину над повсякденною реальністю. Культуру не можна “нав’язати” людині, в неї повинна сформуватися внутрішня потреба до безперервного самовдосконалення, відповідальності перед суспільством і собою за вияв своїх духовних сил. Тому вивчення історії культури є не самоціллю, а засобом духовного збагачення.

3. СТРУКТУРА, ФОРМИ, ТИПОЛОГІЯ І ФУНКЦІЇ КУЛЬТУРИ

З вищезазначеного видно, що культура – досить складне духовне утворення. Яка ж її структура? З погляду на культуру як на систему в ній можна виділити дві форми існування:

- 1) *суб'єктивна* (особистісна, невидима) – сукупність людських сутнісних сил і здібностей (знання, думки, уміння, навички, досвід, смаки, потреби, уявлення, світогляд, рівень інтелектуального, естетичного і морального розвитку, манери і стиль поведінки);
- 2) *об'єктивна* (предметна, видима) – продукти чи результати духовної діяльності, сфера об'єктивації (матеріалізації) проявів суб'єктивної форми культури (твори мистецтва, норми права і моралі, естетичні категорії, об'єктивовані результати пізнання, письмо, держава, заклади тощо).

Такий поділ певною мірою умовний, оскільки будь-який пам'ятник культури є результатом реалізації ідеї, а будь-яка духовна цінність об'єктивується в матеріальній (предметній) формі. В останній насамперед закріплюються особливості духовного життя суспільства або народу на певному ступені його розвитку.

Не менш важливим є й інший зріз структурування культури з погляду на неї як на процес, в результаті якого відбувається об'єктивація духовного світу людини в предметній формі.

Духовний світ – це сукупність 7 форм суспільної свідомості (філософська, наукова, релігійна, політична, правова, естетична, моральна). Процес об'єктивації – це процес духовної діяльності, що проявляється у відповідних 7 видах духовної діяльності: філософська і наукова думка, релігія, політика і право, художня культура і мораль.

З цими видами духовної діяльності тісно пов'язані такі явища, як мова, пізнання, виховання, освіта. Отже, структура людського духу співпадає зі структурою культури взагалі.

Крім виділення форм культури та видів культурної діяльності, в науці існує кілька підходів до *типологізації культури*, які передбачають досягнення таких цілей:

- характеристика особливостей поведінки, свідомості і діяльності індивіда в конкретних сферах суспільного життя (“культура праці”, “культура побуту”, “культура поведінки”, “художня культура”);
- фіксування способу життєдіяльності людей (“особиста культура”, “масова культура”, “молодіжна культура”, “сучасна культура”);
- визначення історичних епох (“Антична культура”, “культура Відродження” та ін. – кожній епосі властивий свій тип культури);

- характеристика суспільного розвитку в рамках певних етнічних і національних спільнот (“культура майя”, “культура римлян”, тобто культура кожного народу як історичної цілісності);
- визначення специфіки духовного розвитку певної території (“східна культура”, “західна культура”, “європейська культура”, “американська культура”, “слов’янська культура”);
- характеристика певних культурних сукупностей (“молодіжна субкультура”, “масова”, “релігійна культура”).

У культурі перш за все фіксується загальна відмінність людської життєдіяльності від біологічних форм життя, а також якісна своєрідність історико-конкретних форм цієї діяльності. Проте в історії не було місця таким псевдотипам культури, як “рабовласницька”, “феодална”, “буржуазна” чи “соціалістична”, які засновані на надуманому вченні про “суспільно-економічні формації”, що є лише вираженням ідеологізації гуманітарних наук.

Культура подібно до будь-якого соціального явища виконує в суспільстві певні *функції*, кожна з яких передбачає задоволення відповідних потреб суспільства і особистості. Найважливішими серед функцій є такі:

- 1) *духовно-перетворююча*. Полягає в пізнанні і освоєнні людиною світу, осягненні законів його розвитку, в духовному самовдосконаленні особистості, що можливо на цій основі. Через культуру створюються комфорт, індивідуальні засоби пересування тощо. Володіння багатою культурою означає для людини і для суспільства зростання ступеня свободи;
- 2) *комунікативна* (зв’язуюча). Пов’язана з можливостями спілкування людини з собою подібними, без чого вона не зможе стати нормальним членом суспільства.

Прогресивний розвиток духовних, творчих здібностей зумовлений обміном думками, взаємним стимулюванням духовних зусиль у пошуках істини. Суспільне життя вимагає постійного обміну енергією, інформацією, практичної взаємодії, для чого використовуються знакові системи (мова, коди, шифри, образи мистецтва, наукові й філософські теорії). Майбутнє суспільство найтіснішим чином пов’язане з розвитком технічних засобів масової комунікації;

- 3) *сигніфікативна* (знаково-смілова). Полягає в здатності культури до символізації, створення знакової системи дійсності, цілісної, осмисленої і загальнозначущої картини світу.

Культура “кодує” світ явищ і допомагає передавати інформацію через час і простір. Вона виробляє запас значень, імен, знаків, цінностей, з яких можна будувати моделі видимого та ймовірного світу, стратегії поведінки, плани і сценарії розвитку. Основною системою значень

є мова, тому, бажаючи зрозуміти поведінку людей будь-якої культури, слід вивчити їх мову, основні категорії, якими вони користуються. Непорушність мовних значень нерідко дає привід вбачати в них частинки іншого, невидимого світу, до якого належить і людська душа. Велику роль відіграють норми і цінності (совість, милосердя, чесність, любов, віра, надія), зруйнування яких рівнозначне патологічному виродженню людини в тварину, що “мислить”;

4) *інформативна*. Пов’язана з накопиченням, збереженням, систематизацією та передачею інформації за допомогою пам’яті, письма, радіо, телефону, телебачення, грамзапису, кіно, електронно-обчислювальних систем тощо. Нині робота з інформацією стає професійним заняттям, важливою функцією суспільства.

Засоби масової інформації відіграють важливу роль в управлінні і організації суспільства. В недалекому минулому командно-адміністративна система, отримавши контроль над органами преси, радіо, телебачення, не лише змогла встановити тотальну диктатуру ідеології, але й вчинити справжнє спустошення в культурі. Тому суспільство подібно здоровій людині повинне тверезо мислити і берегти свою пам’ять про минуле. Культура тим ефективніше буде обслуговувати суспільство, чим легшим буде доступ до накопиченої інформації;

5) *нормативно-регулююча*. Полягає в регулюванні поведінки людей, координації зусиль і підтриманні рівноваги, а також визначенні “меж”, в яких повинна діяти людина.

Культура містить різні норми (“не вбивай”, “не кради”, “не говори неправди” та ін.), котрі виражають стимул до дії чи утримання від неї. Є норми, пов’язані з етикетом, традиціями, відносинами між статями. Всі вони відіграють важливу роль у формуванні запитів та інтересів, виборі орієнтирів самоутвердження, визначенні сенсу життя. Їх імперативність підтримується не лише індивідуальним розумом, але й громадською думкою, почуттями обов’язку, честі, гідності. Порушення моральних норм, навіть ненавмисне, викликає у нормальної людини болісні почуття провини, покаяння.

Норми підтримують усталеність традицій, інститутів і особистих взаємовідносин, згуртованість суспільства, дозволяють оцінювати вчинки, вказують найбільш розумні, перевірені на практиці способи діяльності, допомагають розмежувати свободу і всюдозволеність. Водночас надлишок і жорстокість норм не менш шкідливі, ніж їх недостатність та неузгодженість. Ослаблення норм відбувається в результаті розкладу правлячої верхівки, занепаду релігії, кризи моральних і політичних ідеалів;

- б) *психологічна*. Полягає в здатності культури забезпечувати психологічну розрядку від перевантажень та напруг, які виникають в процесі творчої активності через наявність незадоволених потреб і бажань тощо. Могутніми соціальними способами розрядки є свята, ритуальні дії, гра, сміх, мистецтво (театр, кіно, музика). Їх ефективність посилюють також виховні, інформативні та інші функції;
- 7) *адаптивна* (приспосувальна). Забезпечує підтримку рівноваги між людиною і навколишнім середовищем. Культура створює різні засоби захисту (вогонь, одяг, житло, щеплення, антибіотики тощо). Сама культура певною мірою є сукупністю надеволюційних засобів і механізмів адаптації людини до навколишнього середовища.

Прогрес культури полягає у відносно рівномірному, узгодженому розгортанні всіх основних функцій культури. Якщо будь-яка з них гіпертрофується або виявляється нерозвинутою, культура відчужується від людини, стає некерованою.

Крім названих, виділяють також функції культури, пов'язані з особистістю. Найважливіші серед них такі:

- а) *гомінізація* – оволодіння родовими якостями, становлення нормальної здорової людини, починаючи з дитячого стану;
- б) *соціалізація* – засвоєння особистістю певного обов'язкового “мінімуму” культури, а також засвоєння мови, рис соціального характеру, пристосування до умов громадського життя тощо;
- в) *інкультурація* – залучення особистості до культурної спадщини і засвоєння елементів інших культур (необов'язкове, “факультативне”, але важливе в процесі соціалізації);
- г) *індивідуалізація* – самореалізація, розвиток здібностей і якостей особистості, обумовлених природними здібностями, біографією, життєвим досвідом. Але для розвитку індивідуальності необхідні велика наполегливість, активні пошуки свого місця в житті.

Різні функції по відношенню до людини можуть виконувати окремі елементи культури.

Такий аналіз допомагає виявленню домінуючих рис культури, її слабостей, нерозвинутих функцій, що важливо з точки зору постановки завдань культурного будівництва. Це сприятиме формуванню погляду на культуру як на самостійну цінність по відношенню до людини, як на працюючий організм, а не додаток до іншої сфери. Щоб виявити і “усунути” з культури негативні явища, слід знайти їм функційну заміну. Культурне будівництво не можна розглядати як самоціль. Прогрес культури полягає в розвитку людини, її духовних і соціальних потенцій.

4. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС, ЙОГО ЗАКОНОМІРНОСТІ

Культура не може існувати інакше, як в процесі розвитку. Рух – умова функціонування культури. Вона розвивається разом з історією, що є вираженням культурно-історичного процесу. Цей процес має свої закономірності, одні з яких пов'язані із закономірностями історії, інші із закономірностями, характерними для самої культури.

У радянській “науці” були вигадані неіснуючі закономірності культурно-історичного процесу, що мали підтверджувати марксистську схему суспільного розвитку. Насамперед це ідея “визначальної ролі матеріального виробництва по відношенню до духовної культури”. Така роль не простежується в історії людства. Тому, наприклад, стародавній Рим, що мав нижчий рівень виробництва, ніж доба Середньовіччя, створив багатшу культуру, ніж це було в наступну епоху.

Певна залежність духовного виробництва від рівня матеріального виробництва існує. Так, навички, сформовані в процесі виробництва, сприяють духовній творчості. Але частіше саме досягнення культури, науки при втіленні їх результатів в економічну сферу є основою прогресу останньої. Не випадково економічному пробудженню передують духовне відродження, наприклад, духовне піднесення в Німеччині у XVIII ст. за умов її роздробленості і економічного застою.

Марксизм “відкрив” також ідею про “класовий характер культури”, хоча остання – завжди єдина в національному масштабі. Дійсно, до надбань якого класу “треба” віднести творчість Д. Байрона (1788–1824), О. Пушкіна, Т. Шевченка (1814–1861) як виразників загальнонаціонального духу в своїх країнах? Не буває буржуазної чи пролетарської культури, а є культура західного чи східного суспільства в єдності її компонентів. Кожний обдарований митець у своїй творчості відображає всю гамму соціальних ідей, запитів, тенденцій.

Надмірна ідеологізація радянської “науки” обумовлює потребу усунення подібних нашарувань і виділення справжніх закономірностей культурного процесу. Найважливішими серед них є такі:

1) *безперервність культурного процесу*. В історичному розумінні культура є неперервним процесом удосконалення людських сил і відносин. Ідея безперервного розвитку цивілізації започаткувалася в ранньохристиянських мислителів і остаточно утвердилася в Нові часи. Механізмом забезпечення цієї безперервності є спадкоємність, яка зумовлює наслідування культурних цінностей від епохи до епохи. Тому загибель культури певного народу не призводить до порушення культурного процесу в цілому. Водночас абсолютизація перервності зумовлює зведення історії світової культури до історії ізольованих цивілізацій;

- 2) *єдність культурного комплексу як сукупності всіх проявів культури.* Всі елементи культурного комплексу перебувають у взаємодії і взаємозв'язку, зазнають постійних взаємовпливів, хоча кожний з них має свої особливості, свою спрямованість розвитку. Культура подібна єдиному організму, в якому ціле не є сумою його складових компонентів, як це характерно, наприклад, для математики. У цьому плані її можна розглядати як своєрідний аналог біологічного організму;
- 3) *культурний прогрес як спрямованість розвитку культури.* В культурному процесі можуть спостерігатися духовні занепади по відношенню до певних періодів (раннє Середньовіччя) чи територій. Однак у цілому всесвітня культура має прогресивний характер розвитку. Ця вихідна лінія зумовлюється кількісним накопиченням цінностей, їх переходом в якісні зміни і загальною тенденцією до спадкоємності;
- 4) *обумовленість ступеня культурного прогресу мірою демократизації суспільства.* Активним началом культурно-історичного процесу і творцем *культурних* цінностей виступає людина. Мірою свободи останньої є ступінь розкриття її творчих можливостей. Тому багатство культури простежується за умов, коли людина, а не натовп, діє як вільний індивід (ця ситуація закріплюється в правових нормах) і, навпаки, збіднення, коли творчі потенції людини придушуються тоталітарними режимами. Ось чому ми маємо культурний злет в античному світі, хоча там творці культури є вільними, в епоху Відродження і Просвітництва, та занепад в період Середньовіччя і в добу комуністичних систем;
- 5) *всесвітній характер розвитку культури.* Національні культури складають культуру світову за принципом єдності одиничного і загального. Культури окремих народів, що розвиваються різними шляхами, приходять до близьких результатів, мають зв'язки навіть тоді, коли вони ледве помітні, наприклад, "Схід – Захід". Подібна культурна єдність спростовує різноманітні ідеї локальних культур чи цивілізацій, про які писали британський філософ і культуролог А. Д. Тойнбі (1889–1975) і німецький філософ О. Шпенглер (1880–1936), та культурно-історичних типів, концепцію яких, зокрема, розробляли російські вчені М. Я. Данилевський (1825–1885) і К. М. Леонтьєв (1831–1891), а також П. О. Сорокін.

5. СПАДКОЄМНІСТЬ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Процес розвитку культури діалектично складний. В ньому постійно має місце як *традиція* (зв'язок із раніше досягнутим), так і *новації* (творча переробка того, що успадковується, створення нових цінностей). Тому в практичній діяльності важливо уникати як сліпого схиляння перед минулим, так і абсолютної відмови від нього. Ці тенденції культурно-історичного процесу яскраво проявляються ще в одній його важливій закономірності – спадкоємності в культурі.

Спадкоємність – це зв'язок між різними етапами розвитку культури, який полягає в збереженні і використанні окремих елементів спадщини минулого. Вона по-різному проявляється в природі, матеріальному виробництві, а також у культурі. В різних сферах культури має місце певна специфіка спадкоємності, хоча й не настільки глибока. Без спадкоємності неможливий розвиток культури і прогрес суспільства в цілому. Вона передбачає відповідь на питання: “Що і як зберігати з культурної спадщини?” і включає єдність наслідування (успадкування), критичного аналізу і освоєння.

Культурна спадина – це “сукупність цінностей, які дісталися людству від минулих епох і критично освоюються, розвиваються і використовуються в контексті конкретно-історичних завдань сучасності”¹³, відповідно до потреб сьогодення.

На певному рівні розвитку культури відбувається “розшарування” її масиву на реально діючу (“актуальну”), що безпосередньо обслуговує суспільство, і деякий резервний фонд (“культурну спадщину”), що підтримується спеціальними інститутами (архівами, бібліотеками, церквою) чи зберігається в “колективному несвідомому”. Культурна спадщина є джерелом нововведень, матеріалом для творчості. Актуальна культура безпосередньо пов'язана з суспільством і розкладається при його загибелі. Культурна спадщина зберігається і передається в часовому і просторовому вимірах.

Кожне покоління наслідує з попередньої епохи те, що йому суб'єктивно близьке і об'єктивно необхідне, створюючи своє обличчя культури. Таке вибіркоче успадкування особливо характерне для мистецтва, моралі, суспільних наук і менше проявляється в технічних і природничих науках. Але при цьому в культурному потенціалі змінюються лише ідеологічні нашарування, а не сама сутність цінностей. Культурні цінності минулого можуть тимчасово випадати з духовного обороту, але без повернення до них культурний прогрес неможливий. Тому, хоча з культури минулого зберігається все, але лише те, що використовується, є культурною спадщиною.

У культурі має місце не лише накопичення духовних цінностей, але й їх активне освоєння, створення та примноження духовного потенціалу, тобто не лише опредметнення, а й розпредметнення. Саме процес творення, а не лише передачі цінностей є домінуючим для культури.

При цьому не слід змішувати такі поняття:

- а) *спадкоємність* – механізм, зв'язок між культурними епохами і регіонами;
- б) *культурна спадщина* – засіб, сукупність наслідуваних цінностей;
- в) *наслідування* – процес передачі цінностей.

Спадкоємність здійснюється як у вертикальному зрізі (сприйняття цінностей з попередніх культур), так і в горизонтальному (взаємообмін у результаті взаємодії співіснуючих культур). Порухення першої тенденції призводить до розмивання національної культури, втрати нею самотності, а порушення другої – до культурної ізоляції. Лише гармонійне поєднання наслідування “по вертикалі” і “по горизонталі”, що можна відобразити у вигляді “хреста”, здатне сприяти культурному збагаченню.

Якщо ж порушуються обидві тенденції, це зумовлює політику антикультурності. Така практика вже мала місце в 20-ті роки минулого століття в діяльності сумнозвісного “Пролеткульту”. Його маніфестом стали вірші поета В. Т. Кіріллова “Ми” (1917), де, зокрема, проголошувалося:

“Мы во власти мятежного, страстного хмеля;
Пусть кричат нам: “Вы палачи красоты”,
Во имя нашего Завтра – сожжем Рафаэля,
Разрушим музеи, растопчем искусства цветы.

...О, поэты-эстеты, кляните Великого Хама,
Целуйте обломки бывшего под нашей пятой,
Омойте слезами руины разбитого храма.
Мы вольны, мы смелы, мы дышим иной красотой”¹⁴.

Більшовики формально засудили ідеї пролеткультівців, проте в діяльності їх партії такі ідеї знайшли майже повне втілення. Вчення про “дві культури” зумовило негативне ставлення до “непролетарських” прошарків культурної спадщини, деформацію спадкоємності. На хвилі цієї кампанії знищувалися пам'ятники релігійної культури (ікони, храми), чинилися репресії щодо діячів “ворожої” культури. Наша сьогоднішня духовна криза – прямий наслідок тієї сумної політики.

Можна сказати, що культура – це втілений розум людства, котрий функціонує як смислове прирощення до природного світу і сфери матеріального виробництва. Саме культура є справжньою метою нашої діяльності, тоді як виробництво – лише її умовою. Феномен культури постає перед нами в своїй істинній величі і водночас тендітності. Тому він викликає як благородну гордість, так і почуття відповідальності і навіть побоювання, тривоги, викликані численними проблемами сучасного світу.

6. ВИСНОВКИ

Отже, ми розглянули теоретичні питання, що стосуються розуміння змісту поняття “культура”, змісту й природи самого феномена культури, зупинилися на його структурі, формах, типологіях і функціях, а також зосередилися на динаміці розвитку культури й місці в ньому культурної спадщини.

Із вищенаведеного стає зрозуміло, що культура як суспільне явище є умовою існування людини як вищого продукту природи, сприяє її самовдосконаленню і саморозкриттю. У багатьох своїх проявах вона виконує важливі функції і водночас існує як самодостатнє явище, що надає змісту людській діяльності. Культура реально функціонує і як система, і як процес, які визріли історично, мають свої форми буття, котрі “мертві” поза людиною і її творчою діяльністю. Проте і людина не може існувати без культури.

Людина є соціальною істотою і поза людським середовищем повноцінно розвиватися не здатна. Культура та суспільство – взаємопов’язані елементи, що не можуть існувати окремо один від одного. Пращури *homo sapiens* змогли вижити завдяки примітивній соціальній організації, поєднанню зусиль і передачі інформації негенетичним чином, що й відрізняє людину від тварин. Зі зміною умов існування людини змінювалися засоби відображення дійсності, форми передачі інформації, канали впливу на емоційний стан людини тощо.

Культуру не можна осягнути повністю, якщо розглядати її абстрактно, поза історією. Історія суспільства включає в себе всі події й досягнення людства у сфері культури. Тому, щоб науково пояснити її природу, треба виходити з аналізу сутності історичного процесу, з дослідження розвитку людини в процесі історії, що буде здійснено в наступних працях.

Світова культура виступає як своєрідна єдність національних культур, які взаємодіють, часом навіть переплітаються. Національна культура як сукупність символів, вірувань, переконань, цінностей, що характеризують духовне життя людей певної держави, країни, також проходить свій історичний шлях розвитку. Характеристика цього шляху вітчизняної культури й складатиме предмет нашого вивчення в подальшому.

7. КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. У чому полягає проблема визначення поняття “культура”?
2. Що є основою культури?
3. Чи можна погодитися з віднесенням матеріального виробництва до сфери культури? Чому?
4. Що таке “вужьке” і “розширене” тлумачення культури?
5. Яка структура культури?
6. Як співвідносяться поняття “цивілізація”, “цінність”, “культура”, “світогляд”?
7. Ваша оцінка концепції “культ як основа культури”?
8. Які функції виконує культура по відношенню до вас?
9. Яку закономірність культурно-історичного процесу ви вважаєте основною?
10. Яку роль відіграє культурна спадщина в житті людини і суспільства?

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Поиск. – 1990. – № 23.
- ² Будагов В. А. История слов в истории общества. – М., 1971. – С. 109.
- ³ Кертман Д. Е. История культуры стран Европы и Америки. – М., 1987. – С. 18.
- ⁴ Проблема визначення культури // Матвеева Л. Л. Культурологія : курс лекцій : навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Л. Л. Матвеева. – К. : Либідь, 2005. – С. 512.
- ⁵ Философская энциклопедия. – Т. 3. – М., 1966. – С. 118.
- ⁶ Основы марксистско-ленинской теории культуры. – М., 1986. – С. 23–24.
- ⁷ Маркарян Э. С. Очерки теории культуры. – Ереван, 1969. – С. 67.
- ⁸ Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс. – М., 1980. – С. 54.
- ⁹ Там же. – С. 56.
- ¹⁰ Богословские труды. – Сб. 17. – М., 1977. – С. 117.
- ¹¹ Художественная культура в докапиталистических формациях. – Л., 1985.
- ¹² Лонгіна В. Українська культура. – Нью-Йорк, 1983.
- ¹³ Баллер Э. А. Социальный прогресс и культурное наследие. – М., 1987. – С. 56.
- ¹⁴ Кириллов В. Мы / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.m-battle.ru/warfare.php?part=2&author=119&poems=832>

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Арнольдov А. И. и др. Культура // Философский энциклопедический словарь / А. И. Арнольдov, М. А. Батумский, В. М. Межуев. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – С. 292–295.
2. Арнольдov А. И. Культурная революция // Философский энциклопедический словарь / А. И. Арнольдov. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – С. 295–296.
3. Баллер Э. А. Социальный прогресс и культурное наследие / Э. А. Баллер. – М. : Наука, 1987. – 160 с.
4. Доусон К. Г. Религия и культура / К. Г. Доунсон : пер. с англ. ; вступ. ст., коммент. Кожурин К. Я. – СПб. : Алетейя, 2000. – 281 с.
5. Закович М. М. Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович. – К. : Знання. 2007. – 567 с.
6. Короткий енциклопедичний словник з культури. – К. : Україна, 2003. – 314 с.
7. Культурологія: теорія та історія культури : навч. посіб. / за ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.
8. Проблемы философии культуры: опыт историко-материалистического анализа : [Электронный ресурс] / В. М. Межуев, Н. С. Злобина, В. Ж. Келле, Э. Л. Баллер, А. Я. Зися и др. – М., 1984. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/157162>.
9. Радy Д. Идея культурного прогресса в современном мире / Д. Радy : пер. с рум. – М. : Прогресс, 1984. – 173 с.
10. Розин В. М. К вопросу о культурологии, её предмете и методе / В. М. Розин // Социально-политический журнал. – 1993. – № 3. – С. 101–110.
11. Свідзинський А. Культура як феномен самореалізації / А. Свідзинський // Сучасність. – 1992. – № 4. – С. 141–156.
12. Ситник О. І. Культура як соціальна цінність / О. І. Ситник // Проблеми філософії. – К., 1992. – Вип. 91. – С. 72–78.
13. Соколов З. В. Понятие, сущность и основные функции культуры : учеб. пособ. / З. В. Соколов. – Л. : Лениздат, 1989. – 83 с.
14. Философия : энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардарика, 2004. – 937 с.
15. Флиер А. Теория культуры вместо исторического материализма / А. Флиер // Общественные науки и современность. – 1993. – № 2. – С. 135–139.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Конспект лекції за темою
“Сутність і специфіка культури”

Укладач
Мозговий Іван Павлович

Редактор *Г. К. Булахова*
Комп’ютерна верстка *В. А. Івакін*

Підписано до друку 11.10.2012. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 1,55. Умов. друк. арк. 1,94. Тираж 15 пр. Зам. № 1190

Видавець і виготовлювач
Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
вул. Петропавлівська, 57, м. Суми, 40000, Україна, тел. 0 (542) 61-93-37

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК, № 3160 від 10.04.2008